

QR-kod
maqolaning DOI
sahifasini
ochadi

Kaipnazarova Ulbanu Ungarbaevna.
Qaraqalpaq naqıl-maqallarında “bawır”
koncepti // «O‘zbekiston olimi
ayollarining mamlakat taraqqiyotiga
qo‘shayotgan hissasi» mavzusidagi
xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya
materiallari (Nukus, 2026-yil 9–10-
oktyabr). – Nukus, 2026. – B. 757–
761. – DOI: <https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910150>

«O‘zbekiston olimi ayollarining
mamlakat taraqqiyotiga
qo‘shayotgan hissasi»

XALQARO ILMIY-AMALIY
KONFERENSIYA
NUKUS, 9–10-OKTYABR 2026

UDK: 811.512.121'373.7:611

QARAQALPAQ NAQÍL-MAQALLARÍNDÁ “BAWÍR” KONCEPTI

Kaipnazarova Ulbanu Ungarbaevna

*Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı tayanış doktorant
ulbanu.kaipnazarova@ndpi.uz*

Annotaciya: Maqalada qaraqalpaq naqıl-maqallarındağı “bawır” konceptiniń lingvomádeniy ózgeshelikleri analiz etiledi. “Bawır” konceptiniń qaraqalpaq xalqınıń milliy dúnyaqarasındağı semantikalıq mazmunı naqıl-maqallar mısasında qarastırılıp, onıń tuwısqanlıq, qáwenderlik, mehir-muhabbat, qádir-qımbat, fiziologiyalıq, emocional-ekspressivlik hám sawǵa-inám sıyaqlı mánilik qatlamları anıqlanadı.

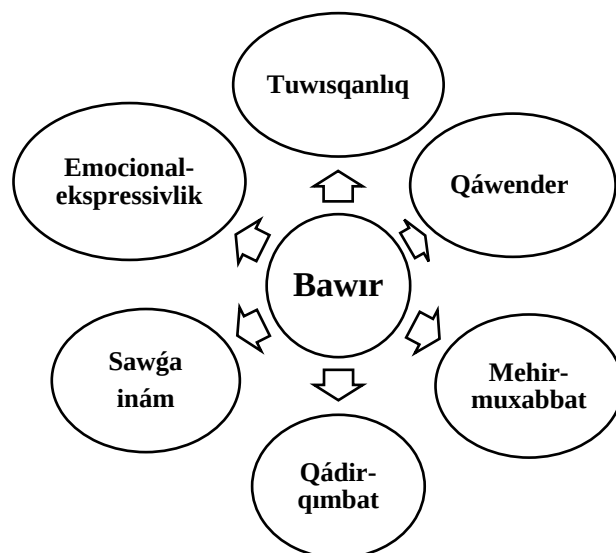
Tayanış sózler: naqıl-maqal, paremiya, koncept, lingvomádeniyat, emocional-ekspressivlik, milliy dúnyaqaras, milliy mentalitet.

Kirisiw. Qaraqalpaq naqıl-maqallarında “bawır” koncepti adamlardıń tuwısqanlıq qatnasları, mehir-muhabbat, qádir-qımbat hám adamlar arasındağı ruwxıy baylanıstı bildiriwshi lingvomádeniy birlik sıpatında kórinedi. Naqıl-maqallarda bawır túsiniǵı tek anatomiyalıq mániste emes, al adamlar arasındağı tuwısqanlıq baylanıslardı hám olarǵa bolǵan emocional qatnastı bildiriwshi konceptual mazmunǵa iye.

Ádebiyatlar analizi. Sh.Abđinazimov hám X.Tolıbaevlar: «Naqıl-maqallardıń barlıǵı da lingvokulturologiyanıń predmeti bola bermeydi. Atap aytqanda, qanday da bir xalıqqa, mádeniyatqa tiyisli bolmaǵan, barlıq etnoslar ushın birdey tiyisli bolǵan naqıl-maqallar usılar qatarına kiredi. Bul ilimniń izertlew sheńberine kiriw ushın naqıl-maqal qanday da bir xalıqtıń tariyxı, mádeniyatı, turmıs-tárzi, ruwxılıǵı menen tıǵız baylanıslı bolıwı kerek» – dep aytıp ótedi [1; 59-60].

Naqıl-maqallar xalqımızdıń kóp ásirler dawamında jıynaǵan turmıslıq tájiriybesi hám danalıq sózleriniń jıyındısı. Olar az sóz arqalı kóp máni bildiredi hám óz ishine tereń máni hám ulıwma filosofiyalıq mazmun sıydıradı. Bul haqqında B.Yusupova tómendegishe pikir bildiredi: «Naqıl-maqallar sol til iyelerin turmısqa tárbiyalaw, olarǵa bilim beriw, turmıstı, ómirdi, tirishilikti tanıtıw xızmetin atqaradı. Ómirdiń turmıs talaplarınıń zamanǵa, dáwirge say jańalanıwı, ózgeriwi, beyimlesiwi, jaqsı menen jamandı, dos penen dushpandı ayırıp tanıw, ósip kiyatırǵan jas áwladtı, perzentti tárbiyalawdıń juwapkershiligi, el-xalıqtı qorǵaw, keleshekti oylaw, óz xalqınıń milliy ruwxıy miyraslarına jan ashtıw, saqlaw, watansúyiwshilik hám milletsúyiwshilik, awızbirshilik, doslıq, tuwısqanlıq qatnaslar, unamlı hám unamsız sezimler, erlik, mártlik kórsetiwdiń jolların úyretedi, jol silteydi, baǵdar beredi, ata-babadan kiyatırǵan milletke tán joldı jalǵastıradı» [2; 85].

Nátijjeler. Naqıl-maqallar tek ǵana xalıq danalıq sózleri emes, al olar arqalı xalıqtıń milliy kózqarası, turmıs-tárzi, úrp-ádetleri hám mádeniy qádiriyatları da sáwlelenedi. Sonlıqtan lingvomádeniy izertlewlerde belgili bir etnosqa tán bolǵan, sol xalıqtıń tariyxıy hám mádeniy ózgesheliklerin kórsetetin paremiyalar izertlew obyektı sıpatında qaraladı. Qaraqalpaq naqıl-maqalları da xalıqtıń ruwxıy dúnyasın, turmıs tájiriyesin hám milliy mentalitetin til arqalı sáwlelendiriwshi lingvomádeniy birlikler esaplanadı. Qaraqalpaq tiliniń naqıl-maqallarında “bawır” koncepti júda keń semantikalıq mániste qollanılǵanın kóremiz:

1-súwret. Qaraqalpaq naqıl-maqallarında bawır konceptiniń mánilik qatlamları

Dodalaw. *Naqıl-maqallarda “bawır” konceptiniń tuwısqanlıq mánide qollanıwı:*

Qanına tartpaǵannıń qarı sinsın,

Bawırına tartpaǵannıń búyregi shirisin (88-100-tom).

Naqıldıń qurılısında adamnıń ishki aǵzaları bawır-búyrek penen sırtqı dene músheleri qol-qar bir-birine baylanıstırıp berilgen. *Bawırına tartpaǵannıń – búyregi shirisin* qatarında bolsa semantikalıq baylanıs – bawır hám búyrekniń anatomiyalıq jaqınlıǵı arqalı *tuwısqanlıq* jaqınlıǵın kórsetiw bolıp tabıladı. Yaǵnıy, “bawır” (tuwısqan) óziniń eń jaqın adamın qollap-quwatlawı tiyis. Joqardaǵı mısallar arqalı “bawır” koncepti tek ǵana tuwısqan adam, qanlas mánisi menen sheklenbey, al bir-birin qollap-quwatlaw hám óz ara jawapkershilik mánisin de bildiredi. Bul mısallar qaraqalpaq tilinde “bawır” konceptiniń tereń mánilik qatlamlarǵa iye ekenligin tastıyıqlaydı. Al, B.Yusupova óz izertlewinde bul naqıldıń tildegi variantlılıq imkaniyatlarına toqtalıp: «Bul naqılǵaǵı qan komponenti bawır, qarın, qarındas, ar, qar, xalıq sózleriniń qatnasıwı menen birneshe óz ara variantlılıqtı payda etedi», – dep kórsetedi [3;17].

Usınday mánilik uqsaslıqlar basqa naqıllarda da ushırasadı:

Bolıspaǵan *bawır* bolmas.

Jatta júrgen *bawırlastan*,

Jaqındaǵı dos artıq (88-100 tom).

Yaǵnıy, tuwısqan bolıw ushın tek qanlas, bir anadan tuwılǵan bolıw jetkilikli emes, al óz ara járdem hám doslıq baylanıs ta zárúr ekenligi kórsetiledi.

B.Yusupova monografiyalıq miynetinde: «Tuwıs sózi menen birge *bawır* sózi de tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiriw ushın xızmet etedi. Bawır sózi de aǵayın, tuwısqan mánisinde keledi», – dep tómendegi mısallar menen dállillep kórsetedi.

Tórede *bawır* bolmas.

Aytısqan awıl bolmas,

Bolıspaǵan *bawır* bolmas.

Jatta júrgen *bawırlastan*,

Jaqındaǵı dos artıq (88-100-tom).

Bul naqıl da alıs jerdegi tuwısqannan kóre, qasında járdem beretuǵın dos jaqın dep túsindiriledi. “Bawırlas” sózi bul jerde tuwısqan adam mánisinde qollanılǵan.

Bunnan basqa da tuwısqanlıq mánide qollanılǵan naqıl-maqallarda tuwısqanlıq baylanıstıń bekkemligin, adamnıń qanday jaǵdayda da óz bawırına jaqın bolıwǵa umtılw kózqarasları beriledi. Mısalı:

Ósik-bawırǵa qabırǵa jaqın (88-100-tom).

Bul paremiyada “bawır” koncepti fiziologiyalıq aǵzanı ańlatıp kelgen.

Tańǵı bawırdan – házirgi ókpe artıq (88-100-tom).

«Tańǵı bawır» dizbegi ázelden qalıplesken tuwısqanlıq hám jaqınlıq baylanısın ańlatsa, «házirgi ókpe» keyin payda bolǵan ókpe-giyne bildiredi. Paremiyada waqtınshalıq ókpe-giyne sebepli tuwısqanlıq qatnasıqlardı úzbew, jaqın adamdı qádirlew sıyaqlı tárbiyalıq pikir bildirilgen. Bul mısalda “bawır” koncepti tuwısqanlıq, jaqınlıq hám adamlar arasındǵı bekkem ruwxıy baylanıstıń simvolı sıpatında qollanılǵan.

Aǵa – *bawırdan*, ini – tastan (88-100-tom).

Bul naqıl da qaraqalpaq xalqınıń tuwısqanlıq qatnaslarǵa baylanıslı dúnyaqarasın anıq kórsetilip, aǵa – úlken tuwısqan retinde bawırday jaqın, miyrimli hám ǵamxor adam, ini bolsa, jası kishi bolǵanlıqtan, ele turmıs jolındaǵı, tárbiyaǵa mútáj, geyde “tas” sıyaqlı qattı bolıw kerek, – dep túsindiriledi. Ata-baba jolına say, tek birge tuwılǵan emes, al bir ruwǵa tiyisli adamlar da bir-birin “bawır” dep esaplaydı.

Naqıl-maqallarda “bawır” konceptiniń qáwender mánisinde qollanıluwı:

Ákesi ólgen jetimge,

Anası bolar *bawırlas* (88-100-tom).

Mısaldaǵı *bawırlas* sózi bawırday jaqın bolǵan, ǵamqorlıq etiwshi, qáwender adam degen mánini ańlatadı. Naqıl da ákesi joq jetim ushın anası bir waqıtta áke ornın da basıp, balasına mehir berip, qollaw kórsetetin eń jaqın adam ekenligi kórsetiledi.

Anası ólgen jetimge

Qaytıp ana tabılmas,

Ákesi ólgen jetimge

Anası bolar *bawırlas* (88-100-tom).

Bul naqıl da bawırlastıń ornı ayırıqsha atap ótilip, bawır tek tuwısqan mánide emes, al jetimge sociallıq hám ruwxıy tayanış, qáwender sıpatında kórsetiledi.

Naqıl-maqallarda “bawır” konceptiniń mehir-muhabbat mánisinde qollanıluwı:

Bawırına basqandı,

Tósiń menen sıypala (88-100-tom).

Bul paremiyada “bawır” mehir-muhabbat hám jaqınlıq simvolı retinde berilip, adamdı qádirlew, mehir kórsetiw sıyaqlı adamgershilik qásiyetler kórsetiledi.

Naqıl-maqallarda “bawır” konceptiniń qádir-qımbat mánisinde qollanılıwı:

Mal – adamnıń bawır eti (88-100-tom).

Bunda «bawır» koncepti fiziologiyalıq aǵzanı emes, adam ushın eń qımbat hám qádirli nárseni bildiredi. “Bawır et” frazeologizmi adamnıń janınday jaqsı kóretuǵın, ózinen ajratqısı kelmeytuǵın nársede mánisinde qollanılǵan. Qaraqalpaq xalqınıń kúndelikli turmısında mal – kún kóris kózi, baylıq hám tirshilik tiregi bolǵanlıqtan, ayrıqsha qádirlengen. Sonlıqtan, bul naqıl-maqalda “bawır” koncepti qádir-qımbat hám adamnıń óz dúnyasına, mal-múlkine bolǵan ıqlasın bildirip, aksiologiyalıq mánide qollanılǵan.

Naqıl-maqallarda “bawır” konceptiniń fiziologiyalıq mánide qollanılıwı:

Arıq penen semizdiń bawır bir,

Jaqsı menen jamannıń jambız bir (271-bet).

Bul paremiyada «bawır» koncepti tuwrıdan-tuwrı, fiziologiyalıq múshe mánisinde bildiredi. Mısaldaǵı “bawır” adam organizmindegi anatomiyalıq organ sıpatında alınıp, arıq hám semiz adamnıń dene aǵzalarınń dúzilisi birdey ekenligi kórsetiledi. Paremiyada adamnıń sırtqı kórinisi menen minez-qulqınıń ayırmashılıǵı onıń anatomiyalıq dúzilisine tásir etpeytuǵını túsindirilip, barlıq adamlardıń tábiyatı jaǵnan teń ekenligi táriyplenedi.

At bolatın qulınnıń,

Bawır jazıq keledi (270-bet).

Bul paremiyada “bawır” koncepti fiziologiyalıq mániste qollanılǵan. “Bawır jazıq” dep keleshekte jaqsı at bolatuǵın qulınnıń dene dúzilisiniń bekkem, keń hám kelbetli ekenligi názerde tutılǵan. Qaraqalpaq xalqı jılqınıń sırtqı kórinisine qarap onıń qásiyetlerin bahalaǵan. Olardan biri – bawır keń belgisi. Sonıń ushın bul mısalda “bawır” anatomiyalıq aǵzanı hám dene dúzilisiniń ózgesheliklerin kórsetip, fiziologiyalıq mazmunda qollanılǵan.

Naqıl-maqallarda “bawır” konceptiniń emocional-ekspressivlik mánide qollanılıwı:

Basqa túskeniń bawır qastlı (108-bet).

“Bawır qastlı” frazeologizmi adamnıń qayǵıǵa batqanın, awır psixologiyalıq jaǵdayın ańlatadı. “Bawır” emocionallıq-ekspressivlik mániste qollanılıp, qayǵı, músiybet hám ruwxıy azap mánilerin bildiredi.

Naqıl-maqallarda “bawır” konceptiniń sawǵa, inám mánisinde qollanılıwı:

Ókpe ber, bawır ber,

Sıbaǵamdı táwir ber (95-bet).

Joqarıda keltirilgen naqılda “bawır” koncepti sawǵa, inám mánisinde berilgen. Qaraqalpaq xalqı áyyemnen sharwa xalqı bolǵanlıqtan úyine kelgen miymanǵa “ustaqań” yaǵnıy “sıbaǵa” beriw, bul taǵamnıń góshli jerin qonaqtıń payı dep esaplaw dástúri bolǵan. Miyman ushın arnawlı awqat asıladı. Al, qaytqanında oǵan esigimizden bos qol ketpesin dep “ustaqańlı gósh”ti qonaq ası sıpatında shiykiley de berip jiberetuǵın bolǵan. Bul – sıylasıq, húrmettiń belgisi. Naqıl

keltirilgan *ókpe ber*, *bawır ber* dep, sibağalı súyekli góshiń bolmasa da, *ókpe-bawır-aq* boladı, – dep astarlı, sıpayı mánide jetkerip berilgen.

Juwmaq. Joqarıda keltirilgen paremiyalardıń lingvomádeniy analizi qaraqalpaq naqıl-maqallarında “júrek” hám “bawır” konceptleriniń semantikalıq qollanılıw sheńberiniń keń ekenligin kórsetedi. “Júrek” koncepti, kóbinese, adamnıń ishki ruwxıy dúnyası, sezim-tuyǵıları, minez-qulqı, insanıy qádiriyatları hám emocional jaǵdayı menen baylanıslı qollanılsa, “bawır” koncepti tuwıslıq, jaqınlıq, mehir, janashılıq, sonıń menen birge, ayırım paremiyalarda fiziologiyalıq mazmunda da qollanıladı. Demek, bul eki koncept qaraqalpaq xalqınıń til sanasında tek anatomiyalıq aǵzalar ataması sıpatında emes, al milliy dúnyaqaras, ruwxıy qádiriyatlar hám mádeniy túsiniklerdi sáwlelendiriwshi lingvomádeniy birlikler sıpatında qalıplesken.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Abdinazimov Sh., Tolıbaev X. Lingvokulturologiya. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2020, – B.59-60.
2. Юсупова Б.Т. Паремиялогия: Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилиниң лексика-семантикалық ҳәм лексика-тематикалық өзгешеликleri. (Монография) – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2024. – B.189.
3. Юсупова Б. Қарақалпақ тилинен айырым изертлеўлер. Фразеологизмлерде адамның мүше атамаларының қабатласып жумсалыўы. -Б.17
4. Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tom. Nókis “Ilim” 2014.